

Michał Sarnowski

"Kłótnia" i "kłótniwość" na tle stereotypów zawodowych i zwierzęcych w języku polskim i rosyjskim

Acta Polono-Ruthenica 5, 191-202

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

III. POWIĄZANIA, PODOBIENSTWA I RÓŻNICE JĘZYKOWE

Michał Sarnowski
Instytut Filologii Słowiańskiej
UWr

„Kłótnia” i „kłótniwość” na tle stereotypów zawodowych i zwierzęcych w języku polskim i rosyjskim

Z antropologicznego punktu widzenia kultura jest definiowana jako zbiór produktów działalności człowieka, jako przeciwstawiany przyrodzie i naturze świat artefaktów i sensów [12, s. 10].

Każda społeczność ludzka poprzez tysiąclecia swojej historii wytwarza własną przestrzeń kulturową, która oprócz nielicznych fundamentalnych cech uniwersalnych stanowi przede wszystkim prezentację etnicznych, światopoglądowych, mentalnościowych i innych odrębności i idiomatyczności. Mówiąc najogólniej, „przestrzeń kulturowa” to sposoby istnienia, przejawiania się i funkcjonowania kultury w społeczeństwie, a także percypowania kultury w świadomości społecznej grupy i, rzecz oczywista, każdego jej przedstawiciela z osobna [13, s. 134]. Przestrzeń kulturowa to, z jednej strony, świat artefaktów-wytworów kultury, z drugiej zaś – rzeczywiste i potencjalnie możliwe wyobrażenia o wszelkich „przedmiotach” kultury, innymi słowy: symbole, wartości, znaki i wszelkie teksty kultury. Materialne i mentalne przedmioty kultury to tzw. fenomeny kultury [13].

Lista fenomenów kultury jest nieskończenie długa i rozbudowana. Ograniczę się tutaj do kilku przykładów. Fenomenem kultury jest mit o greckiej bogini Wenus. Ale pójdźmy dalej – fenomenem kultury jest kamienny posąg Wenus z Milo, również i kulturowa wartość tego posągu,

tw. powszechne przekonanie, że nawet mimo braku rąk jest ta sylwetka niedościgłym wzorem piękna i doskonałości. Fenomenami kultury są wszelkie wytwory ręki ludzkiej, rośliny uprawne i kwiaty, zwierzęta, które człowiek udomowił i hoduje, ale również i ich wszelkie reprezentacje mentalne, np. w postaci stereotypów, wierzeń i przesądów.

Roli i wagi fenomenów określonej przestrzeni kulturowej nie da się przecenić. Nabierają one szczególnego znaczenia w działaniach poznawczych społeczeństwa i jednostki.

Z pojęcia „przestrzeni kulturowej” wypełnionej fenomenami kultury może być wyprowadzone pojęcie „przestrzeni kognitywnej”, która stanowi w określony sposób ustrukturyzowany kompleks wiedzy, wyobrażeń i przekonań, który jest na różne sposoby zakodowany w świadomości. Jest to zakodowana informacja kulturowa. Przestrzeń kognitywna to usystematyzowane (np. w wyniku doświadczenia życiowego lub nauki w szkole) porcje wiedzy i wyobrażeń o fenomenach kultury, które jako przyswojone, rozumiane i znane mogą dla każdego z nas stanowić punkt wyjścia na spotkanie z innymi światami, podstawę dekodowania, tzn. podstawę procesów poznawczych, kognitywnych opierających się na ciągłym porównywaniu, poszukiwaniu analogii i wyobrazeniowych tożsamości. Jakże często spotykając się z czymś nowym, nieznanym i niezrozumiałym sami zadajemy sobie pytania: co ci to przypomina?, z czym ci się to kojarzy? Przewyciężając własną niewiedzę człowiek opiera się na zminimalizowanych inwariantach znanych mu fenomenów kultury, które zastosowane w interpretacyjnej funkcji *tertium comparationis* stają się fenomenami kognitywnymi. Tak rozpoczęty proces kognitywny ma charakter kontynualny, trwa bezustannie. Siatka kognitywna odzwierciedlająca struktury poznawcze stale zagęszcza się, a symbole starej wiedzy – również ujęzykowane – stają się znakami innych znaków.

Jednym z najważniejszych wytworów kultury ludzkiej jest komunikacja, podczas której są realizowane nieprzebrane dążenia człowieka jako istoty społecznej do kontaktu z innymi członkami danej społeczności, do podzielenia się z nimi myślami, uczuciami i pragnieniami. Etymologia słowa „komunikacja” jest wyprowadzana z łacińskiego czasownika *communicare*, który odniesiony do mowy jest objaśniany jako dzielenie się swoimi autentycznymi myślami, uczuciami i aktami woli, „które mają stanowić ów *munus* ‘dar’, z którym wiąże się pojęcie komunikacji” [7, s. 123].

Fenomenami komunikacji – ale również i kultury – są rozmowa, spór i dyskusja. Wykazują one „rodzinne podobieństwo” (*Wittgenstein*), które nie zanika nawet przy zarysowującej się przeciwstawności podmiotów pragmatycznych. Ale fenomenem komunikacji międzyludzkiej – i konsekwentnie: fenomenem kultury – jest również i kłótnia, dynamiczna sekwencja wzajemnych aktów komunikacyjnych dwóch skonfliktowanych podmiotów działających [9].

Kłótnię traktuję jako centralne ogniwo „przestrzeni komunikacji konfliktowej”, która rozpościera się w obszarze między zdeformowaną rozmową a bójką. Każda kłótnia pozostając w genetycznym i gatunkowym związku z rozmową [9, s. 19-22] (obligatoryjność kodu werbalnego i określonych aktów mowy z określoną intencją) strukturalnie i konceptualnie wykazuje „rodzinne podobieństwo” do bójki [por. 8]. Bójkę traktuję jako tzw. precedensową sytuację [por. 10, 11], za którą jako segmentem przestrzeni kognitywnej stoi zespół struktur kognitywnych opierających się na analogii i mechanizmach porównywania. Wyobrażenia o bójce i o jej scenariuszowym inwariancie jako szczególnej konfliktowej sytuacji interpersonalnej konstytuują tzw. metaforę wojny, która jest powszechnie uznanym i uniwersalnym sposobem rozumienia i referowania komunikacji międzyludzkiej [6].

Kłótnia jest zjawiskiem ogólnoludzkim znanym we wszystkich bez wyjątku kulturach i językach. W moich wcześniejszych badaniach ustaliłem, że koncept kłótni ma charakter uniwersalny, a jego narodowe, językowe lub kulturowe warianty nie dotyczą istoty zjawiska i jego mechanizmów i odnoszą się wyłącznie do peryferii konceptu. W polskiej i rosyjskiej przestrzeni kulturowej charakterystyki kłótni jako sytuacji interpersonalnej, sytuacji komunikacyjnej i gatunku mowy są identyczne [9].

W niniejszym artykule wskazałem na niektóre odmienności w postrzeganiu, oglądzie i referowaniu kłótni oraz kłótniowości przez Polaków i Rosjan, a więc na niektóre różnice w zasobach przestrzeni kognitywnych (poznawczych), które to różnice uwarunkowane są specyfiką odpowiednich przestrzeni kulturowych.

Dla zrealizowania tak określonego celu przywołałem te fenomeny kultury, które, w mojej ocenie, dają możliwość pokazania pewnych różnic w sposobach funkcjonowania wyobrażeń o kłótniowości oraz pewnych pol-

sko-rosyjskich różnic w profilowaniu kłótni. Podjąłem się zatem próby odpowiedzi na pytanie, w jakich fenomenach kultury i w jaki sposób (tj. w jakim stopniu) odzwierciedlone i zinterpretowane są kategorie kłótności i kłótni.

Fenomenami kultury, które stwarzają takie możliwości, są np. stereotypy niektórych zawodów i niektórych zwierząt, konkretnie: stereotypy przekupki i stereotypy koguta.

Literatura dotycząca stereotypów jest obszerna [por. 2, 3, 4, 15, 18]. Mówiąc najkrócej, stereotyp to zorientowany podmiotowo mentalno-językowy kompleks stanowiący kulturową syntezę pamięci, wiedzy i wyobrażeń o określonym przedmiocie świata realnego bądź tylko możliwego. Stereotyp to potoczna „teoria” przedmiotów świata, ich potoczna, zdroworozsądkowa interpretacja, emocjonalne obrazy mentalne tych przedmiotów. Za pomocą tych obrazów człowiek-subiekt kognitywny oswaja otaczającą go i tworzoną przez niego rzeczywistość i tym samym konstruuje model własnego świata i scenariusze swojego w nim zachowania [4, s. 356].

Stereotyp przekupki odpowiadając na pytanie, jaka jest „typowa” lub „prawdziwa” przekupka, implikuje, że jej nieodłącznym atrybutem jest kłótnia, a kłótność jest najważniejszą konotacją semantyczną handlarki i jest ustabilizowana w językowym obrazie przedmiotu [1]. Sąd o przekupce jako o symbolu kłótności znajduje potwierdzenie w kliszowanych frazeologizmach porównawczych *kłócić się jak przekupka* [19, t. 2, s. 84], *swarzy się jak przekupka* [19, t. 3, s. 355-356], które zawierają wyobrażenia o „normie” i „standardzie” kłótności.

Zjawiska przestrzeni komunikacji negatywnej są konceptualizowane w schemacie przeciwstawności podmiotów działających. Schemat ten oprócz obrazów wojny, sportu i nawiązań do życia zwierząt jest zawarty również w sytuacji „kupna-sprzedaży”. Tzw. metafory „handlowe” motywowane są analogią do stosowanych w tej sytuacji technik stosunków międzyosobniczych uaktywniających potencjalne semy ‘brak zgody’, np.: *zatarg, targi, targować się, торговаться*. Potencjalny sem ‘brak zgody’ może konotować kłótność, która stanowi dzisiaj centrum znaczeniowe polskiego leksemu *przekupka* (w szczególności w postaci *przekupa*) i w mniejszym stopniu *przekupień*.

W kulturze polskiej przekupka jest symbolem kłótności, w rosyj-

skiej zaś stereotyp handlarki cechy tej nie implikuje w tak wyraźny i jednoznaczny sposób. Rosyjskie leksemy *торговка*, *торговец* (nawet deprecjonująca forma *торгаша*) nie konotują kłótniowości. W odniesieniu do handlowców może być ona wyprowadzona jedynie w sposób pośredni poprzez analizę określeń metonimicznych, np. leksemu *базар*. Plac targowy to w świadomości potocznej zarówno Polaka, jak i Rosjanina nie tylko miejsce, gdzie dokonywane są transakcje kupna-sprzedazy, ale również miejsce, w którym zazwyczaj dochodzi do sprzeczek, kłótni i awantur. Najważniejsze konotacje semantyczne rosyjskiego leksemu *базар* 'krzyk', 'szum', 'hałas' [25, t. 1, s. 37] tylko w sposób pośredni wiążą nazwę tego miejsca z konfliktem werbalnym i kłótnią. Warto tu również dla pełności obrazu przytoczyć semantykę czasownika *базарить* (прост. *шуметь, спорить, скандалить*) [27, s. 58].

Dla wszystkich Słowian kogut jest przede wszystkim opiekunem zagrody, bez koguta trudno było wyobrazić sobie prawidłowo funkcjonujące gospodarstwo chłopskie. Szczególnie wysoko stawiano koguty o białym upierzeniu. Sytuacja przeciwna, gdy na czele stada kur stał kogut czarny, dla Słowian Wschodnich była złą wróżbą zapowiadającą stałe kłótnie między małżonkami [17, s. 307]. W słowiańskich wierzeniach mitologicznych kogut to postać kontrowersyjna, gdyż z jednej strony uważano, że ptak ten jest w stanie przeciwstawiać się siłom nieczystym, z drugiej zaś – że sam jest nosicielem cech demonicznych.

Mentalny obraz koguta w wielu kulturach europejskich oscyluje wokół dwóch pojęć: płodności i waleczności. Te tak bardzo odległe od siebie cechy i sfery działalności tylko na pierwszy rzut oka nie mają ze sobą nic wspólnego. Egzystencjalna aktywność koguta jest skierowana na obronę własnego terytorium i utrzymania na nim absolutnej dominacji, por.: *Dwa koguty na jednych nie zgodzą się śmieciach*. Symbolizowana przez koguta płodność i waleczność ma dla nas – narodów europejskiej Północy – wyraźne zamocowanie w spuściznie śródziemnomorskiej. Przedstawianiem koguta jako symbolu walki chętnie posługiwali się sztuka antyczna i wczesnochrześcijańska [5, s. 236]. Płodność i waleczność należy zatem potraktować jako najważniejsze cechy konotacyjne koguta, które będą dominowały w jego kulturowych i językowych stereotypach.

Wyobrażenie o waleczności koguta na współczesnym etapie przejawia się przede wszystkim jako konfliktowość i konceptualnie z nią

związana agresywność, w których należy widzieć ważne przesłanki stanowiące załączek każdej kłótni. Waleczność koguta ucieleśnia konfliktowość i agresywność jako typ postawy wyniosłej, zaczepnej, zadziornej, zawadiackiej i prowokacyjnej. Do oceny tych cech powrócimy w dalszej części artykułu.

Rzeczywiste, poznawcze znaczenie stereotypów zwierząt jako fenomenów kultury polega przede wszystkim na tym, że są one odnoszone do człowieka, który jest traktowany w tym zwierciadle tak, jak gdyby był zwierzęciem. Stereotypy zwierząt są modelami świata ludzi. Socjalne i biologiczne charakterystyki człowieka są interpretowane w stereotypie przez pryzmat antropomorficznych wyobrażeń o zwierzęciu. W stereotypach zwierząt widać i słycać odgłosy mitologicznej świadomości animalizmu.

Podstawę materiałową wszelkich rozważań o stereotypach powinny stanowić nie tylko potencjalnie możliwe sądy o cechach przedmiotów stereotypizacji i samych tych przedmiotach (tzn. stereotypy semantyczne, tzw. topika [3, s. 51-53]), ale przede wszystkim fakty językowe charakteryzujące się dużym społecznym utrwaleniem i konwencjonalizacją. Mamy tu na myśli przede wszystkim derywaty semantyczne, derywaty słowotwórcze, przysłowia i frazeologizmy, tzn. te fakty językowe, które zawierają werbalizacje cech konotacyjnych lub mogą służyć jako przesłanki do wnioskowania o występowaniu owych cech. Dzięki temu konstruowany stereotyp będzie odzwierciedlać maksymalnie szeroki punkt widzenia, tzn. punkt widzenia całego społeczeństwa, które stanowi idealny podmiot zbiorowy. Stopień ujęzykowania stereotypu sygnalizuje stopień jego obiektywności. Oddanie pierwszeństwa semantyce ustabilizowanej w postaci formalnej (a więc formułom i idiomom w rozumieniu J. Bartmińskiego [por. 3, s. 51-53]) powinno stanowić kategoryczną zasadę w badaniach stawiających sobie za cel konfrontację stereotypów funkcjonujących jako fenomeny kognitywne różnych przestrzeni kulturowych.

W interesującym mnie zakresie centra stereotypów koguta i neryxa stanowią sekundarne znaczenia wartościujące będące kontynuacją konotacji 'waleczność'. Leksemy te odniesione do klasy taksonomicznej „człowiek” oznaczają zabijakę, zawadiakę i osobę zadziorną, por. pol.: *pot.*

‘człowiek czupurny, zadziorny; zawadiaka’ [23, t. 1, s. 948], ros. *раз. ‘о задиристом, запальчивом человеке, забияке’* [26, t. 3, s. 116]. Należy tu dodać, że jedno z sekundarnych znaczeń polskiego leksemu *kogut* jest motywowane cechą konotacyjną ‘płodność’: *pot. ‘męczyzna uganiający się za kobietami, kobieciarz’* [23, t. 1, s. 948]. *Słownik języka polskiego* Szymczaka znaczenie „seksualne” podaje jako pierwsze, *Słownik polszczyzny potocznej* Anusiewicza i Skawińskiego podaje już tylko jedno znaczenie sekundarne ‘męczyzna nienasycony seksualnie, o dużych potrzebach seksualnych’ kwalifikowane jako żartobliwe [21, s. 163], a *Słownik seksualizmów polskich* Lewinsona znaczenie ‘wykonawca stosunku heteroseksualnego’ traktuje jako neutralne i ogólnopolskie [22, s. 94]. Dla pełności i jasności obrazu sytuacji odnotujemy, że słowniki języka rosyjskiego nie rejestrują żadnych znaczeń, które byłyby realizacją tej cechy konotacyjnej [24, 25, 26, 28, 29, 30].¹

Polski wariant stereotypu *koguta* jest znacznie „słabszy” niż jego rosyjska paralela. I nie chodzi mi tutaj o różnice w eksponowaniu lub nie cech konotacyjnych ‘waleczność’ i ‘płodność’. Zasadniczą różnicę między tymi stereotypami widzę w odmienności stopnia ujęzykowania cechy konotacyjnej ‘waleczność’ stanowiącej segment wspólny tych konstruktorów. W wariacie polskim ‘waleczność’ znajduje manifestację w pojedynczych, nielicznych formułach typu *zaperzyć się jak kogut, kogucia czupurność* [20, t. 1, s. 333]. Przytaczając materiał rosyjski wymienię w pierwszej kolejności konstrukcję porównawczą *задиристый (драчливый) как петух* [14, s. 107-108] o znaczeniu kwantytatywno-kwalitatywnym, by dalej już skupić się na ważnych dla naszego porównania derywatach słowotwórczych i semantycznych eksponujących pewną formę waleczności - zadziorność postawy i działań ludzkich. Wskażę więc tutaj na przymiotnik *петушиный, pot. ‘задиристый, запальчивый* (pr. charakter)’ [26, t. 3, s. 116] oraz czasownik *петушиться* rejestrowany we wszystkich XX-wiecznych słownikach rosyjskich. Przytoczę tu definicję tego czasownika za słownikiem Dala: *‘горячиться, задориться, лезть в спор, драку’* [25, t. 3, s. 550].

¹ W swoich rozważaniach pomijam również wszelkie „pożarowe” konotacje *koguta* (kura) i *петуха* jednakowo aktywne w obu kulturach. Motywowane na ich bazie znaczenia i konstrukcje nie pozostają w żadnym związku z problematyką kłótni i kłótniowości.

W stereotypach zwierząt dominującą pozycję zajmują te i takie cechy zwierząt, tzn. obiektów stereotypizacji, które stanowią charakterystyki człowieka ze względu na typy jego postaw życiowych i zachowań społecznych. Do takich cech – zarówno w kontekście ludzkim, jak i zwierzęcym – należy waleczność.

Mitologiczny obraz koguta w stereotypach tego ptaka uległ deprecjacji. Podniosła waleczność koguta to w jego kulturowych stereotypach zaledwie ludzka zadziorność (ros. *задирчивость*). Nazwa tej cechy jest konsekwentnie stosowana w funkcji definiensa. Z psychologicznego, ale również ze społecznego, towarzyskiego i koleżeńkiego punktu widzenia ta cecha charakteru jest oceniana wyłącznie jako negatywna. Ktoś, o kim mówi się *zadziorny*, *задиристый* i odpowiednio stosuje się do niego *nomina attributiva zadziora*, *задира* – to osoba, której immanentną cechą jest stała skłonność do wszczynania kłótni i konfliktów. Nominacje te odzwierciedlają niepożądane cechy osobnicze i charakterologiczne. Negatywnej ocenie podlega zarówno osobnicza skłonność, jak i wykraczająca poza społecznie uznaną normę szybkość działań lub reakcji prowokujących konflikt.

Niektóre aspekty oceny negatywnej, o której tu wspominam, mogą być pokazane również i na płaszczyźnie analizy językowej (semantycznej). Nazwa inkryminowanej cechy słowotwórczo związana z przymiotnikiem *zadziorny* jest semantycznie motywowana przeobrażeniami prasłowiańskiego rdzenia **-dr-*, na bazie którego w wyniku rozwoju tzw. metafory „rozdarcia” opierającej się na negatywnych ocenach zjawisk fizycznych ustabilizowały się znaczenia odnoszone do negatywnie ocenianych niepożądanych zjawisk obserwowanych w zakresie komunikacji werbalnej lub szerzej – w relacjach międzyosobniczych [9, s. 86-87].

Jak to już wcześniej zostało powiedziane, antropomorficzne wyobrażenia o zwierzętach przesadzają o fakcie, że ich stereotypy zorientowane są ku światu człowieka i zawierają w sobie różnorodne modusy wartościujące. Kulturowa funkcja i szczególne znaczenie stereotypów zwierząt polega na tym, że zawierają one interpretację i – co szczególnie ważne – kwalifikację zachowań i postaw ludzkich. Na podstawie takich interpretacji można rekonstruować potoczne wyobrażenia o normach deontycznych, tzn. zakazach, na które zawsze w stereotypie nakłada się ocena emocjonalna eksplikowana za pomocą predykatu ‘źle’. W świetle powyższego eksplikację czasownika *неутраиваться* – jednego z najważ-

niejszych ujętych cechy konotacyjnej 'waleczność → konfliktowość → agresywność → zadziorność' można przedstawić w następujący sposób: 'X przejawia zadziorność, to źle, gdyż jest to zakazane; X zachowuje się tak, jak gdyby był kogutem' [por. 16, s. 123-124].

Spróbujmy dokonać pewnych podsumowań. Zadaniem humanistyki porównawczej jest nie tylko rejestracja odmienności między różnymi przestrzeniami kulturowymi, lecz przede wszystkim poszukiwanie objaśnień i wy tłumaczeń rejestrowanych kontrastów.

W artykule zasygnalizowałem niektóre rozbieżności w polskim i rosyjskim oglądzie kłótni jako fenomenu komunikacji werbalnej i kultury. Rozbieżności te – stosunkowo trudne do wykrycia – mają swoje głębokie zakorzenienia w odmienności stereotypów zjawisk, które jako fenomeny kognitywne reprezentują pewien ogląd, percepcję i wiedzę na temat interesującego nas zjawiska. Stereotypy jako składniki przestrzeni kulturowych i jako fenomeny kognitywne mają zwykle narodowy charakter, choć z powodzeniem można przytoczyć długą listę analogów w różnych przestrzeniach kulturowych. Takie analogie jednak bardzo często są pozorne, a liczne stereotypy stanowią przykłady quasi-universaliów i dlatego posługując się nimi w celach ilustracyjnych lub dla konfrontacji należy zachowywać daleko idącą ostrożność. Dotyczy to zwłaszcza tych licznych sytuacji, gdy płaszczyzna „denotatywna” przedmiotów (tzn. fenomenów kognitywnych) jest identyczna. Tak jest właśnie w przypadku przekupki i koguta, kiedy sięgamy po ich stereotypy, to mamy do czynienia z fenomenami kongruentnymi, ale nie tożsamymi. Przy formalnym podobieństwie, które może wynikać z tożsamości znaczeń prymarnych (konkretność), fenomeny te różnią się niektórymi niuansami i szczegółami. Mają one jednak charakter pryncypialny i muszą być brane pod uwagę w sytuacji, gdy stereotypy te paralelnie stosować do profilowania kłótniowości jako cechy osobniczej i kłótni jako zdarzenia komunikacyjnego.

W trakcie analiz konfrontatywnych podstawą do wnioskowania o bliskości określonych stereotypów i ich tożsamości w funkcji fenomenów kognitywnych mogą być jedynie cechy ustabilizowane w językowych obrazach przedmiotów. Konkluzja ta wynika poniekąd również i z oczywistości, że lingwiści w pierwszej kolejności powinni interesować

się wiedzą o kulturze i świecie, która została zakodowana w języku naturalnym.

Literatura

1. Bartmiński J., *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, Lublin 1988.
2. Bartmiński J., *Kryteria ilościowe w badaniach stereotypów językowych*, „Biuletyn PTJ”, 1988, z. 41.
3. Bartmiński J., *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki (I)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 3, Wrocław 1985.
4. Bartmiński J., Panasiuk J., *Stereotypy językowe*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*, Wrocław 1993.
5. Forstner D. OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990.
6. Lakoff G., Johnson M., *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988.
7. Puzynina J., *Komunikacja językowa i jej zakłócenia*, [w:] *Sposoby istnienia. Działanie wobec siebie i innych*, pod red. J. Rudniańskiego i K. Murawskiego, Warszawa 1988.
8. Sarnowski M., *O kłótni, bóje i charakterze agresywności obelg* (w druku).
9. Sarnowski M., *Przestrzeń komunikacji negatywnej w języku polskim i rosyjskim. Kłótnia jako specyficzna sytuacja komunikacji werbalnej*, „Slavia Wratislaviensia” CIII, Wrocław 1999.
10. Захаренко И. В., *К вопросу о каноне и эталоне в сфере прецедентных феноменов*, [в:] *Язык, сознание, коммуникация*, под ред. В. В. Красных, Ф. И. Изотов, Москва, „Филология”, 1997, Вып. 1.
11. Захаренко И. В., Красных В. В., Гудков Д. Б., Багаева Д. В., *Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов*, [в:] *Язык, сознание, коммуникация*, под ред. В. В. Красных, Ф. И. Изотов, Москва, „Филология”, 1997, Вып. 1.
12. Кармин А. К., *Основы культурологии. Морфология культуры*, Санкт-Петербург 1997.
13. Красных В. В., *Когнитивная база vs Культурное пространство в аспекте изучения языковой личности (к вопросу о русской)*

- концептосфере) [в:] *Язык, сознание, коммуникация*, под ред. В. В. Красных, Ф. И. Изотов, Москва, „Филология”, 1997, Вып. 1.
14. Огольцев В. М., *Устойчивые сравнения русского языка*, Санкт-Петербург 1992.
15. Прохоров Ю. Е., *Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев*, Москва 1996.
16. Сандомирская И. И., *Эмотивный компонент в значении глагола (на материале глаголов, обозначающих поведение)*, [в:] *Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности*, Москва 1991.
17. *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, под ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, С. М. Толстая, Москва 1995.
18. Сорокин Ю. А., *Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятия*, [в:] *Общение: теоретические и практические аспекты*, Москва 1978.

Wykorzystane słowniki

19. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. 1-3, Warszawa 1969–1972.
20. Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 1967–1968.
21. Anusiewicz J., Skawiński J., *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa-Wrocław 1996.
22. Lewinson J., *Słownik seksualizmów polskich*, Warszawa 1999.
23. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 1-3, Warszawa 1978–1981.
24. *Словарь современного русского литературного языка*, т. 1-17, Москва 1950–1965.
25. Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1-4, Москва 1978–1980.
26. *Словарь русского языка в четырех томах*, под ред. Ф. П. Евгеньевой, т. 1-4, Москва 1981–1984.

27. *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов*, под ред. Н. З. Котеловой, Москва 1984.
28. Ожегов С. И., *Словарь русского языка*, изд. 16-ое, исправленное, под ред. Н. Ю. Шведовой, Москва 1984.
29. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю., *Толковый словарь русского языка*, 4-ое изд., Москва 1999.
30. *Толковый словарь русского языка*, под ред. Д. Н. Ушакова, т. 1-4, Москва 1935–1940.